

.....

ERKIN VOHIDOV IJODIDA EMOTIV FUNKSIYANING IFODALANISHI

Nigoraxon Eshonqulova,

Fargʻona davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada sheʼriy matnning koʻp qirrali lingvistik hodisa sifatidagi tabiati, uning funksional-semantik va pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Sheʼriy matnda til birliklarining ekspressiv, emotiv va kommunikativ imkoniyatlari, muallif individual uslubining shakllanishidagi oʻrni hamda poetik matnning antroposentrik va lingvomadaniy mohiyati yoritiladi. Shuningdek, poetik matnda leksik birliklarning funksional vazifalari, emotsional-ekspressiv mazmunni ifodalashdagi ahamiyati hamda zamonaviy tilshunoslikda sheʼriy matnni funksional-pragmatik yondashuv asosida oʻrganish masalalari ilmiy jihatdan asoslanadi.

Kalit soʻzlar: sheʼriy matn, poetik matn, funksional xususiyat, funksional-semantik aspekt, pragmalingsvistika, antroposentrik yondashuv, emotivlik.

Sheʼriy matn koʻp qirrali hodisa boʻlib, ifoda imkoniyatiga koʻra, oʻzining bir qator kategoriyalariga ega: “oʻziga xos ifoda rejasi va mazmuniga egaligiga koʻra lingvistik kategoriya; muallif dunyoning badiiy tasvirini ifodalashdagi individual xususiyatlarini umumlashtirishiga koʻra antroposentrik kategoriya; madaniyat belgilari bilan bogʻliqligiga koʻra lingvomadaniy kategoriya; estetik obyektiv qismi ekanligiga koʻra estetik kategoriya; sanʼatning turlari, fan, texnika va falsafa bilan bir qatorda inson faoliyatining intellektual, xususiy, psixologik, gumanitar va boshqa tomonlari bilan bogʻliqligiga koʻra maʼnaviy kategoriya”dir. Sheʼriy matnlarda mazmunga taalluqli voqealar va estetik axborotlar majmuasi muallifning maqsadiga koʻra namoyon boʻladi. A.A.Fetning fikricha: “Sheʼriyat, albatta, yangilikni talab qiladi. Shoirning kuchi u tekkan hamma narsaning hammasini oltinga aylantirishdir” [1;309]. Sheʼriy matnda shoir tomonidan soʻz orqali hayot mohiyati jonli, mushohadali, bizga nomaʼlum koʻrinishda gavdalanadi, unda turfa maʼnolar esa kitobxonga turli yoʻsinda taʼsir qiladi.

Lisoniy sistema funksiyalari haqidagi tadqiqotlar, dastlab, psixologik va

lingvistik tamoyillar asosida amalga oshirilgan. Psixolog va tilshunos olim K.L.Byuler[7;501] borliq va uning elementlarini, anglash idrok qilish, borliqda sodir bo‘layotgan voqealarning muloqot ishtirokchilariga ta’siri, hamda uning nutqdagi ifodasi, nutq ishtirokchilarining o‘zaro psixologik munosabatlari asosida tilning reprezentativ, ekspressiv va appelyativ funksiyalarini psixologik tamoyillar negizida asoslagan. Matnni til satxlari bo‘yicha funksional semantik aspektda G‘arb tilshunosligining Praga lingvistik maktabi vakillari o‘rgandilar. Ushbu maktab vakillari R.O.Yakobson, B.Trinka, I.Baxek, B.Gavranek, N.S.Trubetskoy, S.I.Karsevskiy va boshqalar tomonidan til birliklarining har biri muayyan funksiyaga ega ekanligi hamda ular nutqda muayyan vazifa bajarishini asoslab berishga harakat qildilar. Mazkur olimlar tilni –til xodisalarini, til birligi xisoblangan matnni tahlili qilishda sinxron va diaxron nuqtayi nazardan yondashish kerakligi, shu asosda til va nutq hodisalarini farqlash kerakligiga alohida urg‘u beradilar. Shuningdek, o‘zbek tilshunosligida A.Nurmonov, N.Mahmudov, A.Mamajonov, D.Lutfullayeva, Sh.Iskandarova, S.Mo‘minov, SH.Safarov, M.Hakimov, M.Saidxonov, S.Boymirzayeva, A.Ko‘chiboyev, M.Qurbonova, A.Pardayev, M.Abdupattoyev, E.Ibragimova, S.Qurbonova, M.Gaziyeva, U.Nosirova, N.Qazaqovalar ham matn va unda ifodalangan til birliklarini turli aspektlarda tahlilga tortdilar. Bugungi kun tilshunosligida poetik matnlar va ularda ifodalangan leksik birliklarning pragmalingvistik xususiyatlari keng o‘rganilgan bo‘lsa-da, she’riy matn va unda ifodalangan tilning funksional xususiyatlari va ularning pragmatik mohiyatini tadqiq etish muhim masala hisoblanadi. Tilning funksional xususiyatlarini yoritishda esa poetik matnlarning ahamiyati misollar orqali izohlanadi.

Bugungi kunda tilshunoslikda yaratilayotgan shart-sharoitlar orqali matnni o‘rganishning eng samarali usullarini, shu bilan birgalikda konkret turdagi nutqiy asarlarni ularni taksonomik tegishliligiga ko‘ra tadqiq qilishning imkoniyatlarini ochib bermoqda. Matnning emotivli aspekti shu kabi tadqiqotlarda eng murakkabi va muhimi bo‘lib kelmoqda. So‘ngi yillarda lisonning emotiv (ematsional) tomoniga katta e’tibor qaratilmoqda, xususan, tilshunos olimlar tomonidan emotivlik muammosini lingvistikaning antroposentrik yo‘nalishida asosiy o‘rinni egallovchi masalalar qatoriga qo‘yishmoqda.

Emotsiyalar – obyektiv borliqni baholash, anglash, aks ettirish shakllaridan biri ekanligi haqidagi qarashlar turli fan vakillari, avvalo, psixologlar va faylasuflar tomonidan e'tirof etilmoqda. Emotsiyalar voqelikni anglash va aks ettirishning o'ziga xos alohida shakli bo'lib, ularda inson bir vaqtning o'zida ham obyekt, ham subyekt bo'lib keladi. Umuman olganda, emotsiyalar inson faoliyati asosida yuzaga keladigan ehtiyojlar bilan bog'liq hisoblanib, bu esa turli fan sohalari uchun yangi qirralarni ochib berishga imkon yaratadi.

She'riy matnda xabarni adresatga yetkazish uchun, birinchi o'rinda, muallifning o'ziga xos induvudalligi, poetik maqsadi hamda leksik birliklari o'z o'rnida qo'llay olish mahorati turadi. She'riy matnda muallif o'z ichki maqsadini nutqda bayon qilish uchun uslubiy bo'yoqdorlikka ega bo'lgan leksemalardan foydalanadi. She'riy matnlarda olamning lisoniy manzarasi muallifning konseptual asosiga ko'ra, turli xil ko'rinishda namoyon bo'ladi. Bu jarayon kontekstda yuzaga chiqadi.

Nutqiy muloqot komponentlarining har biri lisoniy sistema va unga yondosh, turdosh yo'nalishlar mazmunini belgilash uchun xizmat qiladi. Jumladan, adresat va adresant o'zaro kommunikativ munosabatning asosiy komponenti sifatida emotiv va konativ funksiya bajaradi. Tilning **emotiv funksiyasida** adresant to'g'ridan-to'g'ri voqelik va vaziyatga o'z munosabatini bildiradi. Unda muallif borliqni anglash, uni nutqda aks ettirish orqali kitobxonning psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilishga undaydi. Masalan:

*Bolalarni shaytonlardan qo'rqitmangiz,
Bobov keldi deb ko'rpaga berkitmangiz,
To ulg'ayib duch kelganda "bobov"larga,
O'xshamasin itdan qo'rqqan soqovlarga.
Bolalarni shaddodlikka o'rgatmangiz,
Rahmsizlik, bedodlikka o'rgatmangiz.
To ulg'ayib duch kelganda insonlarga,
O'xshamasin andishasiz shaytonlarga.*

(Erkin Vohidov) [9;147]

Erkin Vohidov ijodidan keltirilgan ushbu misralarda dunyoda, jamiyatda yuz berayotgan kelajak avlod – farzandlarimizga bo'layotgan munosabatni ifodalaydi.

Soʻz orqali insoniyatga taʼsiri, shoirning kelajak avlodni tarbiyasiga eʼtibor berish kerakligi, har bir xatti-xarakat uni yo inson yo shaytonga aylantishi haqida xabar berishi tasvirlangan.

Yuqoridagi sheʼriy matnda yozuvchi tomonidan ota-onalarga insonlardagi turli illatlar, ikkiyuzlamachiliklar, yolgʻonchilik, ayyorliklar va hatti-harakatlari farzandi kelajagi va unib oʻsishida muhim roʻl oʻynashini taʼkidlab oʻtgan. Muallifning bunday ruhiy tugʻyoni, ichki kechinmalari kitobxonga tilning emotiv funksiyasi orqali yetkizdirib berilmoqda.

Emotiv funksiyaning ikki ifoda turini ajratish mumkin: ulardan biri, verbal ifoda qiymatiga ega boʻlgan emotiv funksiya va ikkinchisi jestikulyativ ifoda shaklidagi emotiv funksiyadir. Bunday ifoda turlarining nasriy matnlardagi koʻrinishlari M.Hakimov tadqiqotlarida ham ilmiy asoslab berilgan[7/129]. Bunday vaqtda emotiv vazifa paralingvistik va boshqa vositalar orqali namoyon boʻladi. Yuqoridagi sheʼrda esa yozuvchi verbal vositalardan foydalangan holda emotiv funksiyaning bizga nomaʼlum tomonlarini ochib bera olgan. Muallif tomonidan insondagi turli illatlar iztirobi emotiv-ekspressiv holatini ifodalagan. Bu orqali ijodkor psixologik jarayonni tasvirlashda insonning turli salbiy xislatlaridan foydalangan holda kitobxonning ruhiy dunyosiga taʼsir qiladi va ichki xis-tuygʻularining uygʻonishiga sabab boʻladi.

Xulosa oʻrnida shuni taʼkidlab oʻtmoqchimanki, sheʼrni oʻqigan kitobxon qalbida farzandlariga boʻlgan mehri, eʼtibori, oradagi uzib boʻlmas bir rishtaning borligi yuzaga chiqadi. Chunki sheʼriy matnda xabarni adresatga yetkazish uchun, birinchi oʻrinda, muallifning oʻziga xos individalligi, poetik maqsadi hamda leksik birliklarni oʻz oʻrnida qoʻllay olish mahorati turadi. Muallif ushbu sheʼri orqali kitobxonning ruhiyatiga taʼsir etib, yuqoridagi oʻxshatishlar orqali tasavvurda turli obrazlarni gavdalantirgan holda xulosa chiqarishga undaydi. Poetik matnlarda olamning lisoniy manzarasi ijodkorning konseptual asosiga koʻra, turli shakl va koʻrinishlarda namoyon boʻladi. Bu jarayon natijasida kontekstda emotivlik xususiyati namoyon boʻladi. Belgiyalik tilshunos Jan Nyuts aytganidek, “nutqiy tuzilmalarning strukturasi va maʼnosining aniq tavsifini matn (konteks)ga xos faktorlarga yoki aniqroq aytganda, ushbu tuzilmalarning qoʻllanilishiga oid faktorlarga tayanmasdan turib bilishning iloji yoʻq” [2/68]. Shuning uchun har bir sintaktik birlikning maʼno va mazmun mohiyatini

aniqlashda konteksga tayaniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Фет А.А. Стихотворения. Проза. Письма. –М., 1988. –С.309.
2. Nuyts J. Aspects of a Cognitive-Pragmatic Theory of Language. On cognition, functionalism, and grammar. –Amsterdam / Philadelphia: J.Benjamins Publishing comp, 1992. –Б. 68.
3. Safarov Sh. Pragmalingvistika. Monografiya. –Toshkent, 2008. –Б.33
4. Ko'chiboyev A. Matn pragmatikasi. O'quv-uslubiy qo'llanma. –Samarqand, 2015.-Б.20.
5. Hakimov M. O'zbek pragmalingvistikasi asoslari. –Toshkent, 2013. –Б.99
6. Hakimov M. Gaziyeva M. Pragmalingvistika asoslari. –Toshkent, 2020. –Б.105.
7. Hakimov M. O'zbek tilida matnning pragmatik talqini. Filol. fan. d-ri. diss... avtoref. – Toshkent, 2001.
8. Nosirova U. Poetik matnning pragmatik xususiyatlari. Monografiya. –Farg'ona, 2020. –Б. 50.
9. Erkin Vohidov. O'zbekim –Toshkent, 2019. –Б.147.
10. Rahmatov M. Ey undovi murojaat obyekti sifatida <https://journal.fledu.uz/wp-content/uploads/sites/3/2022/09/article-8336-1608.pdf>
11. ZAYNUTDINOVA, G. (2024). SHUHRAT ORIF SHE'RIYATI FONOPOETIKASI. TAMADDUN NURI JURNALI Учредители:" Tafakkur-Tamaddun" LLC, 12(63), 295-298.
12. RAHMATOV, M. (2025). E. VOHIDOV SHE'RIYATIDA MUROJAAT SHAKLLARINING FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI. «ACTA NUUZ», 1(1.12), 339-342.
13. RAHMATOV, M. (2025). MUROJAAT SO'ZLARI NUTQ ADRESATINI IFODALOVCHI VOSITA SIFATIDA. XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYALAR, 1(6), 93-98.